

ספונות

סדרה חדשה



# ספוננות

מחקרים ומקורות  
לתולדות קהילות ישראל במזרח

סדרה חדשה  
ספר אחד-עשר [כו]



מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח  
יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים  
ירושלים תשע"ט

חברי המערכת: מאיר מ' ברי־אשר, יוסף הקר, אהרן ממן, שרה סטרומזה  
עורך: נחם אילן

הספר יוצא לאור בסיוע



משרד החינוך, אגף מורשת



משגב ירושלים

© כל הזכויות שמורות למכון בן־צבי, ירושלים תשע"ט

|               |                                 |
|---------------|---------------------------------|
| הפקה:         | יהודית לובנשטיין ויצטום         |
| עריכת לשון:   | דוד הרבנד                       |
| עיצוב ועימוד: | חנוך ולדנברג                    |
| עיצוב העטיפה: | טל פוקד צלאל                    |
| דפוס:         | גאלה קדם־דפוס, א. ת. קדימה צורן |
| :ISSN         | 0582-3943                       |
| נדפס בישראל   |                                 |

## תוכן

7 פתח דבר

### פרשנות ומדרש

#### עלי והד

13 "שרח אם בחקותי" לשמס אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר (המאה ה־13) לקראת הוצאתו לאור במהדורה מדעית

#### גלעד שפירא

37 שירה ורצף דרשני בהקדמה למדרש הגדול: ערוצי ביטוי כמפתח לאפיונו

### ספרות

#### הביבה ישי

85 "זה אומר ככה וזה אומר ככה"; שירי הוויכוח של אברהם אבן עזרא

#### יואל מרציאנו

137 מעמדה ותפוצתה של הקבלה בחברת יהודי חצי האי האיברי בשלהי ימי הביניים

#### פליטאל גיאט

175 "פרקי בנים – יורה חטאים" לר' אברהם ערוסי

### היסטוריה וחברה – אישים וספרות

#### יוסף הקר

241 פורטוגלים בשאלוניקי – התכתבות בני משפחת בית הלוי עם בני משפחת אבן יחייא

**ירון בן-נאה ונת גרבר**

ספריות ואוספי ספרים של יהודים באימפריה העות'מאנית וגורלם:

341 המקרה של ירושלים במאה ה-19

**דב הכהן**

405 סעדי הלוי-אשכנזי (סלוניקי, 1819-1903): לקראת ביוגרפיה מתוקנת

## פתח דבר

בכרך זה שמונה מאמרים בתחומי דעת מגוונים, והם מלבנים אירועים, תופעות ויצירות שזירתם ארץ ישראל, תימן, ספרד ויוון בטווח הזמן שמן המאה השתים-עשרה ועד למאה העשרים.

בחטיבה הראשונה באים שני מאמרים. עלי ותד דן בחיבור שכתב אחד מגדולי המלומדים השומרונים, שמס אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר (המאה ה-13), והוא פירוש בערבית לפרשת בחקותי, אך באמת יש בו הרבה מעבר לפירוש לפרשה זו. בין השאר האיר ותד דיונים בסוגיות לשוניות שיש בחיבור זה, הזורות אור על דרכו העיונית של אבן אלכת'אר ועל ספרייתו. החיבור הועתק כמה פעמים, גם במאה העשרים, וותד הסביר מה שיקוליו כשניגש להתקין מהדורה ביקורתית של החיבור.

ד"ר עלי ותד הוא ראש המכון האקדמי הערבי לחינוך במכללה האקדמית בית ברל.

גלעד שפירא ניתח את ההקדמה למדרש הגדול כיחידה ספרותית בעלת קיום לעצמה. מתוך עיונו מתברר כי המחבר שילב בה במיומנות אומנותית משוכללת שירה ורצף רשני כדי להביע עמדה עצמאית באשר לטיבו של החיבור (מדרש הגדול) ולתודעתו לא רק כלקטן, כפי שמקובל היה לחשוב עד כה, אלא בעיקר כיוצר וכמחנך. מחקריו של שפירא במדרש הגדול מעוררים להערכה מחודשת לא רק של החיבור הזה אלא אף של קובצי פירושים נוספים שנערכו בתימן ובמזרח בכלל (מצרים ובבל) במאות השלוש-עשרה-החמש-עשרה.

ד"ר גלעד שפירא הוא ראש אשכול מדעי הרוח והחברה בבית הספר הריאלי בחיפה.

בחטיבה השנייה נדונות סוגה ספרותית ושתי יצירות ספרותיות מוגדרות. חביבה ישי עיינה בשירי הוויכוח של אברהם אבן עזרא. היא סקרה את סוגת שירי הוויכוח בתרבויות שונות, בחנה מחדש את הגדרתה ואת טיבה, ומתוך עיונה הגיעה להערכה מחודשת מה ראוי להיחשב שיר ויכוח. לכר מן הדיון המלומד בסוגת שירי הוויכוח עוד העמידה מהדורה ביקורתית חדשה לארבעה שירי ויכוח של אבן עזרא.

ד"ר חביבה ישי היא ראשת המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

יואל מרציאנו ניתח את מעמדה ותפוצתה של הקבלה בחברת יהודי חצי האי האיברי בשלהי ימי הביניים והראה כי באותם ימים התחולל בקרבם תהליך של עיסוק מוגבר בקבלה. בין הציבור ובין העוסקים בקבלה במגוון סוגות ספרותיות נרקמו יחסי גומלין שעיקרם הערכה ודאגה הדדית. הקבלה נפוצה בשכבת החכמים ואפשרה את פריחתה והתפשטותה לכלל החברה היהודית בחצי האי האיברי. זה היה מהלך מקדים להתפרצותה בצפת במחצית השנייה של המאה השש-עשרה. ד"ר יואל מרציאנו מלמד בחטיבה לתולדות עם ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון.

פליטיאל גיאת נתן דעתו לחיבור פרקי בנים – יורה חטאים, יצירה ספרותית פרי עטו של ר' אברהם ערוסי, יליד תימן שעלה ארצה ב־1923, התגורר בעיקר בתל אביב ובפתח תקווה, ומתח ביקורת נוקבת על החיים בארץ. עיקר מחאתו הייתה כנגד החילון שפשה גם בקרב רבים מעולי תימן. גיאת בחן את ייחודו של חיבור זה מתוך עיון מפולש בשאר יצירותיו של ערוסי, והן היו רבות. הוא ניתח היבטי צורה ותוכן בפרקי בנים, דן בזיקתו הצורנית והתוכנית לפרקי אבות, ולבסוף העמיד מהדורה ביקורתית של החיבור.

ד"ר פליטיאל גיאת מלמד ספרות עברית במכללת אלקאסמי בבאקה אלע'רביה.

בחטיבה השלישית שלושה מאמרים המשבצים, כל אחד בדרכו, דמויות וטקסטים מוגדרים בהקשרים היסטוריים רחבים, חברתיים ותרבותיים. יוסף הקר הביא שתיים-עשרה איגרות ידירות שחלפו בין בני משפחת בית הלוי ובני משפחת אבן יחייא, משפחות פורטוגליות שהגיעו לשאלוניקי. זמנן המחצית השנייה של המאה השש-עשרה והשנים הראשונות של המאה השבע-עשרה. הקר הראה מה ערכן של איגרות אלה ללמד על תודעתם העצמית של הכותבים, ספרייתם, טעמם הספרותי ועולמם החברתי. איגרות אלה משקפות את עולמו של היחיד, מועילות בסרטוט "תווי הפנים" של דמויות חשובות בסלוניקי באותן שנים, ובה בעת מעשירות את הידע ואת ההבנה של חיי הקהילה היהודית שם.

פרופ' (אמריטוס) יוסף הקר לימד בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.



ירון בן־נאה ונח גרבר סקרו וניתחו ספריות ואוספי ספרים של יהודים באימפריה העות'מאנית בירושלים במאה התשע־עשרה. אגב הילוכם הביאו מידע רב, עשיר ומגוון על ספריות פרטיות וציבוריות, על סוחרי ספרים ועל אספנים בירושלים ובמקומות אחרים בתקופה הנדונה. המחקר מרים תרומה חשובה לחקר תרבות הספר בירושלים במאה התשע עשרה, למופעה החברתיים, הכלכליים והתרבותיים, וליחסי הגומלין ביניהם.

פרופ' ירון בן־נאה הוא מחזיק הקתדרה על שם ברנרד צ'ריק להיסטוריה יהודית; ראש מדור העת החדשה והעת החדשה המודרנית בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, ומנהל מרכז "משגב ירושלים" לחקר והוראת מורשת יהודי ספרד והמזרח. ד"ר נח גרבר מלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב.

דב הכהן עיין מחדש והשלים פרטים בביוגרפיה של סעדי הלוי־אשכנזי (סלוניקי, 1819–1903), מן הדמויות המשפיעות ביותר על חיי התרבות והספרות של היהודים הספרדים בתורכיה ובבלקן במאה התשע־עשרה. סעדי הלוי היה בעל בית דפוס, מייסד ועורך של עיתון מרכזי בלאדינו ומשורר פעיל. הוא התפרסם בדעותיו הליברליות כמי שהקדים את זמנו ולכן הסתכסך עם נציגי הממסד הרבני והשמרני, שאף הטילו עליו עיצומים והחרימוהו. הכהן גילה ממצאים חדשים ועיין מחדש בסוגיות השנויות במחלוקת ובשאלות שטרם הוכרעו בספרות המחקר. עוד הציג פתרון לשאלות הקשורות בתולדות חייו של סעדי הלוי, במוצא משפחתו ובמועד הגעתה לסלוניקי, בראשית פעילותו של סעדי הלוי בדפוס, בהיקף פעילותו הספרותית ובשאלות נוספות שעד כה היו מוטלות בספק. ד"ר דב הכהן מלמד במחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בראילן.

דוד הרבנד הוא עורך הלשון גם בכרך זה, וכדרכו הרים תרומה סגולית להנהגת המאמרים.



"שרה אם בחקותי" לשמש אלֶהֶבֶמָא נפִים  
אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר (המאה ה־13)  
לקראת הוצאתו לאור במהדורה מדעית

1. מבוא

מִן הִירוּעוֹת שִׁבְנֵי הָעֵדָה הַשׁוּמְרוֹנִית הַשְּׁתַּמְשׁוּ בְּמִרוּצַת תּוֹלְדוֹתֵיהֶם כְּאַרְבַּע שְׁפוֹת: עֵבְרִית, יוּנִית, אַרְמִית וְעֵרֵבִית. מִסְפְּרוֹת הַמַּחְקָר מֵתְּבַרֵר שֶׁבְּכָל אַחַת מִשְׁפוֹת אֵלוֹ נִכְתְּבָה סְפָרוֹת שׁוּמְרוֹנִית בְּהִיקָף מִשְׁתַּנָּה.<sup>1</sup> עֲנִינֵי כֵּאֵן הוּא בְּחִיבּוֹר מִכְּתָבֵי הַשׁוּמְרוֹנִים בְּשִׁפְהָ הָעֵרֵבִית. כִּירוּע, צְבֹאוֹתָיו שֶׁל הַח'לִיפָה עוֹמֵר בֶּן אֶלְח'טָאֵב כִּבְשׁוּ אֶת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וְסוּרִיָּה בִּשְׁנַת 634 לְסֵה"נ וְאֵת מִצְרַיִם בִּשְׁנַת 643. בְּאוֹתָן הָאֲרָצוֹת חִיו בְּאוֹתָהּ תְּקוּפָה גַם יְהוּדִים וְשׁוּמְרוֹנִים. הִרְיָכוּז הַגְּדוֹל שֶׁל הַשׁוּמְרוֹנִים הָיָה בְּשִׁכְמָם.<sup>2</sup> הַשׁוּמְרוֹנִים לֹא עִזְבוּ אֶת מִרְכּוּז הַרוּחָנִי, הֵר גְּרִיזִים, בְּמִשְׁךְ כָּל הַהִיסְטוֹרִיָּה הָאֲרוּכָה שֶׁלָּהֶם. מִכֵּאֵן שֶׁהַשׁוּמְרוֹנִים בְּשִׁכְמָם חִיִּים בְּסִבִּיבָה רוֹבֵרֶת עֵרֵבִית יוֹתֵר מֵאַלְף שָׁנָה.<sup>3</sup>

מֵאַז הַכִּיבוֹשׁ הָאִסְלָאמִי הִלְכָה וְהִתְפַּשְׁטָה הַלְשׁוֹן הָעֵרֵבִית בְּקֶרֶב עֵדֶת הַשׁוּמְרוֹנִים, וְאַט־אֵט דְּחָקָה אֶת רִגְלֵיהָ שֶׁל הָאַרְמִית הַשׁוּמְרוֹנִית, הַלְשׁוֹן הַמְּדוּבְרֶת בְּאַרְץ יִשְׂרָאֵל, כְּדֶרֶךְ שֶׁעֲשֵׂתָה לְלִשׁוֹנוֹת הַמְּדוּבְרֹת בְּמִזְרַח הַתִּיכוֹן כּוֹלוֹ. עַד סוּף הַמָּאָה ה־11 הַשְּׁתַּלְטָה הָעֵרֵבִית הַבִּינּוֹנִית<sup>4</sup> גַּם עַל חַיֵּי הַרוּחַ וְתַפְסָה מְקוּם מְרִכּוּזֵי בְּקֶרֶב שִׁכְבַּת

\* עִיִּקְרֵי הַדְּבָרִים הוֹשְׁמְעוּ בְּהִרְצָאֵתִי בּוֹעֵידָה הַבִּינְ-לְאוּמִית הַשְּׁמוּנָה-עֶשְׂרֵה שֶׁל הַחֲבֵרָה לְחַקֵּר הָעֵרֵבִית הַיְהוּדִית שֶׁל יָמֵי הַבִּינִיִּים, שֶׁהַתְּקִימָה בְּאוּנִיבֵרְסִיטֵת בְּרֵ-אֵילָן ב־13-16 בְּאוּגוֹסְט 2017.

1 שְׁחֲאֵדָה, תְּרַגּוּם, א, עמ' 3; הַנ"ל, מְתֵי תַפְסָה, עמ' 516; וְתַד, מַחְבֵּר, עמ' 477.

2 גִּיל, עמ' 661-664.

3 שְׁחֲאֵדָה, תְּרַגּוּם, עמ' 3-4; הַנ"ל, מְתֵי תַפְסָה, עמ' 516-517; וְתַד, הַמְּלִיץ, א, עמ' כו.

4 עַל הַמוֹשָׁג עֵרֵבִית בִּינּוֹנִית וְהַגְּדֵרְתוֹ רְאוּ בְּלֹאוֹ, עמ' 237-243. בְּלֹאוֹ צִיָּן שֶׁשׁ יִיחוּר לְכָל

המשכילים. העברית והארמית שימשו את השומרונים לצורכי פולחן בתחומי בית הכנסת, כלומר לקריאה בתורה, לתפילה וכיוצא באלה, ואילו הערבית שימשה אותם לצורכי דיבור, כתיבה ולימוד.<sup>5</sup> עדות לכך ביצירות הרבות והמגוונות הכתובות בערבית בתחומי ההלכה, ההגות, הדקדוק והמילונאות.<sup>6</sup> אזכיר דוגמות אחרות.

## 1. הלכה

كتاب الطباخ (כתאב אלטבאח' = ספר הטבח)<sup>7</sup> מאת אבו אלחסן אלצורי, אב חסדה אלצורי, סוף המאה ה-11 – תחילת המאה ה-12. החיבור כולל פרקים בתאולוגיה, בהלכה, בפולמוס ובפרשנות, בפילוסופיה דתית, בתורה ובאגדה.<sup>8</sup> לפי חסיב שחאדה, תרגום עברי של הספר נעשה בידי הכהן אב חסדה בן יעקב בן אהרן על פי בקשת החוקר משה גסטר.<sup>9</sup>

كتاب مسائل الخلاف بين اليهود والسمرية، المسائل والاجابة عليها (כתאב מסאאל' אלח'לאף בין אליהוד ואלסמרה, אלמסאאל' ואלאג'אבה עליהא = ספר שאלות המחלוקת בין היהודים והשומרונים, השאלות ותשובותיהן) מאת מונג'א צדקה אבו אלפרג' בן ג'רוב אלמערופ באבן אלשאער,<sup>10</sup> חי בדמשק במאה ה-14.

## 2. דקדוק

كتاب التوطية في نحو اللغة العبرانية (כתאב אלתוטיה פי נחו אללגה אלעבראנייה = ספר המסלול [המבוא] לדקדוק הלשון העברית)<sup>11</sup> מאת אבו אסחאק אבראהים בן פרג' בן מארות'. זמן חיבורו המחצית הראשונה של המאה ה-12.

- 
- אחד מסוגי הערבית הבינונית: של היהודים, של הנוצרים ושל השומרונים.
- 5 שחאדה, מתי תפסה, עמ' 518; ותד, המליץ, א, עמ' כו.
  - 6 על ספרות זו ראו בן-צבי, עמ' 169–177; בן עזי, עמ' 321–327; ותד, כתבי, עמ' 10–19. בתחום הדקדוק ראו בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' כט-עג; בתחום המילונאות ראו שם, ב, עמ' 440–616; ותד, המליץ, א, עמ' 21–78.
  - 7 בספרות השומרונית הועלתה סברה שספר זה חובר בין השנים 1030 ו-1040, אולם היא אינה סבירה; ראו שחאדה, תרגום, א, עמ' 109–110.
  - 8 שם, עמ' 29–31. גרהרד וידל הוציאו לאור במקור הערבי ובתרגום לגרמנית; ראו וידל.
  - 9 שחאדה, תרגום, א, עמ' 29 והערה 232. התרגום נעשה ב-8 בפברואר 1925.
  - 10 שחאדה, מונג'א.
  - 11 בן-חיים הוציאו לאור במקור הערבי וצירף תרגום עברי; ראו בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' 1–127.

"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

### 3. תרגום התורה השומרונית לערבית

- שני תרגומים של התורה השומרונית לערבית, שהם למעשה שני נוסחים עיקריים:<sup>12</sup>
1. התרגום הקרום המיוחס לאבו אלחסן אלצורי, אב חסדה, מסוף המאה ה-11 או ראשית המאה ה-12. המתרגם חי בדמשק.
  2. התרגום של אבו סעיד בן אבי אלחסין בן אבי סעיד, חי ופעל במצרים במחצית השנייה של המאה ה-13. זהו טקסט מעובד של א. עוד יש לשומרונים נוסח תרגום המושתת בעיקרו על תרגומו של רס"ג – התפסיר.<sup>13</sup>

### 4. פרשנות שומרונית על התורה

בקרב השומרונים התפתחה מסורת פרשנות לתורה. חלקה הגדול של פרשנות זו כתוב בערבית. דוגמות לכך הם פירוש על מחצית ספר בראשית למוסלם אלמורג'אן אלדנפי<sup>14</sup> ופירוש על ספר בראשית לצדקה בן מונג'א אלחכים.<sup>15</sup>

### 5. מילונאות

המילון הדו-לשוני העברי (שומרוני)-ערבי, המיוחס לפינחס הכהן בן יוסף הרבן בן המאה ה-14 בשכם.<sup>16</sup> המילון מעמיד מילה עברית כנגד פירושה בערבית במילה אחת. המילים העבריות מובאות בזוגות של ערכים (שניים לפחות, אך לרוב גם יותר), ושני הערכים נבדלים בהגייה או במשמעות. לדוגמה: אבל – حق; אבל – حزن. הראשון ābal ומשמעו "אמת", השני ēbal ומשמעו "עצב".

---

על המחבר ראו שם, עמ' ל. לאחרונה הוציאו לאור נהאר האג' במסגרת עבודת הדוקטור שלו באוניברסיטת גרנדה במרריד; ראו האג'.

12 חסיב שחאדה חקר את תרגום התורה נוסח שומרון לערבית במסגרת עבודת הדוקטור שלו והוכיח את קיומם של שני נוסחי תרגום; ראו שחאדה, תרגום, א, עמ' 158–263. הוא אף הוציא לאור את כל התרגום הערבי על שני נוסחיו; ראו שחאדה, התרגום הערבי.

13 ראו שחאדה, תרגום, א, עמ' 252–259. לאחרונה חקרה תמר צבי נוסח זה של התרגום והוציאה לאור במהדורה מדעית את כולו; ראו צבי.

14 כתב יד 7003א בספריית בן צבי בירושלים. רוב הפרשנות השומרונית עדיין בכתבי יד וממתין לגואל.

15 חסיב שחאדה הוציא לאור לאחרונה במהדורה אלקטרונית את כל הפירוש של צדקה אלחכים; ראו שחאדה, צדקה.

16 ותר, המליץ, ב-ג.

ההתעניינות בספרות השומרונית (הכתובה בערבית) לסוגותיה – התרגום הערבי, הלשון, הפרשנות – החלה כבר לפני כארבע מאות שנים. חוקרים נוצרים מאירופה וגם חוקרים יהודים רבניים התעניינו בספרות זו והחלו ללמוד ולחקור אותה. הם השוו אותה לספרות המקבילה אצל היהודים הרבניים והקראים, ובטקסטים הבלשניים גם לערבית, ובדקו את הקשר בין הספרות השומרונית ובין מקבילותיה כדי להבין באיזו מידה הושפעה מהן הספרות השומרונית. כן נבחנו ונדרונו עוד סוגיות בתחום מרתק זה.<sup>17</sup>

במאמר זה אדון בסוגיית כתיבי היד של "שרח אם בחקותי" לשמס אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר ובשיקולים לפרסום החיבור במהדורה מדעית. כמו כן אציג סוגיות אחרות ממנו לדוגמה בתחומי ההגה, התחביר והמילון.

## 2. המחבר, נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

שמו של מחבר הספר בא בכמה גרסאות במקורות שאיתרתי. בקטלוג זוטנברג שבכית הספרים הלאומי בפריז מצוין בעמ' 136 מס' 10 בטעות קינאר = Kenar,<sup>18</sup> אך עיון במבוא לכרונולוגיה של אבו אלפתח במהדורת וילמאר 1865 מלמד שהשם הוא אבו אלפרג אבן כת'אר. למעשה מדובר בחילוף קל התלוי בניקוד הדיאקריטי. כך הרבר גם בספר הימים של אבו אלפתח (1523), עמ' 180, שבו כתוב אבו אלפרג אבן כת'אר. בכתב יד 35 במכון לתצלומי כתיבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים נכתב שמו אבו אלפרג בן כתאר, ואילו בכתב יד 34 (כתאב אלמיראת' [=ספר הירושה]) הוא נקרא אבו אלפרג בן אלכת'ארי. בתחילת כתב היד ר'<sup>19</sup> הוא נקרא שמס אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג בן כתאר. בפירוש

17 ראו למשל שחארה, תרגום, א, עמ' 1-2, שם סקר נושא זה. חסיב שחארה (תרגום) חקר כאמור את התגבשות התרגום הערבי לנוסח התורה השומרונית; זאב בן-חיים (עואנ"ש, א-ב) הוציא לאור כתיבי מדרקדים שומרונים ותרגם אותם לעברית; פרנק ויגלט בחן את השפעת המעטולה על התפיסה הפרשנית של החכם השומרוני צדקה בן מונג'א (ראו ויגלט); אילה ליונטס (עיונים, עמ' 159-206) בחנה קטעים של תרגום קראי בלבוש שומרוני; ג'רגור שוורב בחן גם הוא תרגום קראי בלבוש שומרוני (ראו שוורב); תמר צבי בחנה כאמור את נוסח התרגום הערבי השומרוני המושתת על תפסיר רס"ג ואף הוציאה אותו לאור (ראו צבי).

18 ראו בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' מח הערה 136.

19 כתב היד (להלן כ"י) ר הוא קניינו של מר אבו נמר צדקה מן השומרונים השוכנים בחולון, והוא בנו של מעתיק כתב היד; ראו להלן סעיף 4.3.

"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיש אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

התורה של אברהם אלעיה<sup>20</sup> הוא נקרא נפיש אלדין אבן אבי אלפרג אבן כתאר. במקום אחר נכתב אבו אלפרג אבן כתאר וחו אלמלקב בנפיש אלדין (אבו אלפרג' אבן כתאר המכונה נפיש אלדין).<sup>21</sup> מעתיק כתב היד א'<sup>22</sup> כתב עליו: هذا ما وجدت من هذا الكتاب الشريف الذي هو من تاليف حضرة العالم العلامة البحر الزخر الفهامة نادرة زمانه واونه الزاهد العاشق الشيخ نفيس شمس الحكما ابو الفرج ابن كتار,<sup>23</sup> رضي الله عنه واسكنه فسيح جنته (ההדגשה שלי). ותרגומו: "זה מה שמצאתי מהספר הנכבד<sup>24</sup> הזה, שהוא מחיבורו של כבוד המלומד הדגול, הים הגואה, החכם יחיד דורו, המקדיש את עצמו לעבודת הבורא והכוסף, השיח' נפיש, שמש אלחכמאא אבו אלפרג' אבן כת'אר, האל ירצהו וישכנו בגן עדן המרווח". שמו של המחבר הוא אפוא אבו אלפרג' אבן אלכת'אר. בשל מעמדו והכבוד שזכה בו בתקופתו הוא כונה נפיש אלדין, כלומר יקר הערך מבחינת הדת, וגם שמש אלחכמאא (שמש החכמים).<sup>25</sup> הוא נודע בחיבור העומד במוקד המאמר הזה "שרח (פירוש) אם בחקותי", ובחיבור אחר, חסר כותרת, שהוא מעין "קיצור שולחן ערוך" לאמונת השומרונים, הכולל מניין תרי"ג מצוות – שס"ה מצוות לא תעשה ורמ"ח מצוות עשה. כך כתב מחברנו בספר "שרח אם בחקותי" על מניין המצוות:

واعلم ان الفريضة المفترضة على الأمة في الشريعة ستمائة وثلاثة عشر, منها نواهي ثلاثمائة وخمسة وستين فريضة. ومنها اوامر مائتين وتمانيه واربعين فريضة, قال شيخنا موفق الدين رضى الله عنه إِنَّ الأوامر والنواهي انما كانت بهذا العدد لعلَّة وهي أَنَّ النواهي على عدد ايام السنه والأوامر على عدد عظام الإنسان. فكان في كل يوم ينهى الانسان عن فعل معصية, وكل عضواً يامر بفعل طاعة (כתב יד [להלן כ"י] א, עמ' 26).

ותרגומו: דע שהמצוות שנצטווה האומה בתורה שש מאות ושלוש עשרה, 365 מהן לא תעשה ו-248 מצוות עשה. אמר המלומד שלנו, מופק אלדין,

20 הוא אברהם בן יעקב בן אב סכוה, המכונה אלעיה, חי במאה ה-18.

21 בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' מה-מט.

22 כ"י 7071 בספריית בן-צבי. שנת ההעתקה 1934 לסה"נ: ראו להלן סעיף 4.1.

23 כך במקורות אף שצ"ל ט.

24 כינוי מקובל לקוראן או לתנ"ך.

25 בכינוי שמש אלחכמאא נתכנה גם המדרקק הידוע החכם אבי אסחק אברהם בן מארות', בן המאה ה-12, שחיבר את ספר הדקרוק השיטתי *كتاب التوطية في نحو اللغة العبرانية* (ספר המסלול/המבוא לדקרוק הלשון העברית).

האל ירצהו, שמספר מצוות העשה והלא תעשה הוא מסיבה מסוימת: מצוות לא תעשה הן כמספר ימות השנה, ומצוות עשה כמספר איברי (מילולית: עצמות) האדם. האדם מוזהר בכל יום שלא יעשה עבירה, וכל איבר מְצוּה לעשות מְצוּה.

מופק אלדין הנזכר הוא כנראה המלומד צדקה בן מונג'א, שהיה, לפי המסופר אצל אבן אבי אציבעה, רופאו של אלמלכ אלאשרף בדמשק ונפטר בחרן בשנת 1223.<sup>26</sup> מניין תרי"ג המצוות באמונת השומרונים כבר זכה להתייחסותו של אברהם שלמה הלקין.<sup>27</sup> במאמרו, שבו הביא גם את הקטע שציטטתי, שיער הלקין שהמחבר חי במאה ה'13 או בתחילת המאה ה'14. הוא קבע שאין עדות למניין תרי"ג המצוות אצל השומרונים קודם למאה ה'13, ועל כן יש להניח שהשפעת הרמב"ם הביאה לקבלת המניין. אילה ליונשטם סברה כי מניין תרי"ג המצוות בא לשומרונים עוד קודם לכן מן היהודים, שאצלם התקבל מאז ראשית תקופת האמוראים, אך בפרטים מסתמנים קווים עצמאיים.<sup>28</sup>

מן התאריך הנזכר בחיבורו של מופק אלדין, 692 להג'רה, עולה כי המחבר חי בשלהי המאה ה'13, ואולי עד ראשית המאה ה'14.<sup>29</sup> אברהם טל ציין כי נפיס אלדין היה מלומד שומרוני שחי במאה ה'13 וחיבר את "שרח אם בחקותי" ובו ענייני דקדוק, וכתב כי תרומתו היא בתחום מילות היחס.<sup>30</sup> לדעתי, תרומתו של הספר אינה מתמצה בכך, והיא ניכרת גם בפרשנות ובהלכה, כפי שאראה להלן.

### 3. החיבור שרח אם בחקותי

כותרת החיבור היא "كتاب شرح אם בחקותי" (ספר פירוש אם בחקותי). החיבור גדול יחסית בהיקפו וכולל 236 עמודים (על פי כ"א, ראו להלן). הוא כתוב בערבית בינונית באותיות ערביות; פסוקים מן התורה וציטוטים מן הפיוטים השומרוניים כתובים באותיות עבריות שומרוניות.<sup>31</sup> החיבור פותח בדיון לשוני

26 אציבעה, עמ' 430-433.

27 הלקין, עמ' 93.

28 ליונשטם, תרי"ג, עמ' 312; הנ"ל, עיונים, עמ' 148-154.

29 בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' מח.

30 טל, נפיס.

31 לאותיות העבריות השומרוניות ראו בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 260-265.



"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיש אלדן אבו אלפרג' בן אלכת'אר

בחלקי הדיבור כבסיס לדיון במילות היחס "אם+ב", דיון המשתלב היטב בגוף החיבור, העוסק בעיקר בפירוש פרשת "אם בחקותי".

על אף המשתמע מכותרתו, החיבור עוסק לא רק בפרשת "אם בחקותי"; הוא אינו שיטתי ואינו ממוקד דווקא בפרשה זו, אלא גרוש נושאים רבים ומגוונים. אגב פירוש הפסוקים שבחר לפרש, בעיקר פסוקי פרק כו בספר ויקרא, הרחיב המחבר והעמיק בסוגיות הלכה, כגון תיאור מצוות עשה ולא תעשה (הוא תיאר את התנאים לקיומן והזכיר כמה מהן בתוספת דוגמה והסבר קצר), התכונות של האדם המאמין, שליחותו של משה והראיות על היותו שליח אלוהים, כלומר נביא. כן הביא המחבר תרגום לערבית של חלק משירת האזינו (דברים לב), ופירש את הפסוקים המתורגמים.

ברונו בסוגיות שמנתי נזקק המחבר להסברים לשוניים רבים. בחינתם וארגונם של ההסברים האלה מלמדים שהמחבר עסק בנושאים אלו: א. סוגיות בתורת ההגה, כגון התנועות והשפעתן על משמעות המילה; ב. סוגיות בתורת הצורות, כגון נטיית חסרי פ"נ, נחי פ"י, חסרי פ"י וכדומה; ג. סוגיות בתחביר, כגון חלקי הדיבור, משמעויות מילות היחס והקישור – בהן למשל המילית "אם" הפותחת את כותרת הספר "אם בחקותי" ועוד; ד. סוגיות סמנטיות, כגון פירושי מילים. המחבר פירש מילים רבות, כגון אכל, בציר, ידע, זרע, מטר.

נוסף על ציטוט פסוקים מן התורה ציטט המחבר מרברי פייטנים דגולים בני העדה השומרונים ומפרשני תורה שקדמו לו כדי לחזק ולתמוך את הסבריו. הוא הזכיר את מרקה, בן המאה הרביעית, אשר נחשב לגדול פייטני העדה השומרונים ואשר נודע בזכות חיבורו "תיבת מרקה".<sup>32</sup> עוד הזכיר את الشيخ ابو الحسن الصوري או الشيخ ابو الحسن (השיח' אבו אלחסן אלצורי או השיח' אבו אלחסן), שזמנו ככל הנראה המאה ה-11.<sup>33</sup> הפיוט לא היה מלאכתו העיקרית; הוא כתב

32 שמו נכתב בכמה צורות: מרקה (בערבית ובעברית), הכהן מרקה, الامام مرقه, السيد مرقه (מרקה באותיות ערביות), السيد مرقه (מרקה באותיות עבריות), כהנה מרקה. רבים מהפיוטים שלו הפכו למליצה בפי הבאים אחריו, שהושפעו ממנו ותיקו אותו. הוא זכה לתואר "ברואה דחכמה" [=בורה החכמה, מייסד החכמה], לא מפני פיוטיו, אלא מפני חיבורו הנודע "תיבת מרקה", אסופת מדרשים שומרונים שזכתה ליחס מיוחד מבני העדה לדורותיהם; ראו בן־חיים, עואב"ש, ג, ספר שני, עמ' 15. בן־חיים פרסם את תיבת מרקה במהדורה מדעית; ראו בן־חיים, תיבת מרקה.

33 שמו בעברית הוא אב חסדה אלצורי (השם חסדה הוא ארמי ופירושו "יפה"). חסיב שחאדה ייחד פרק שלם לחכם שומרוני זה; ראו שחאדה, תרגום, א, עמ' 119–157. שחאדה הביא שם

ספרי פרשנות כגון אלטבאח,<sup>34</sup> ומיוחס לו כאמור התרגום הקדום של התורה לערבית.<sup>35</sup> כן נקב המחבר בשמו של الشيخ غزال ابن درة (הזקן והמלומד) טביה<sup>36</sup> בן דרתה, בן המאה העשירית ותחילת המאה ה-11<sup>37</sup> ושל صاحب الدارن (עמרם דרה), עמרם דרה, פייטן שומרונני ידוע בן המאה הרביעית ששימש ככהונה;<sup>38</sup> פיוטיו כתובים ארמית. בין מפרשי התורה הזכיר את الدستان (אלדסתאן), שפירש את ספר במדבר. אלדסתאן, פייטן אף הוא, חי לפני המאה ה-13, ובתקופתו הארמית עדיין הייתה מדוברת כפי בני העדה.<sup>39</sup>

#### 4. כתבי היד של החיבור שרח אם בחקותי

החיבור בא בכמה כתבי יד שומרונניים הנתונים בספריות ובאוספים בארץ ומחוצה לה. עד היום החיבור לא ראה אור פרט לשלושה קטעים ממנו (حاشية-حواشي "גיליונות") העוסקים במילות הקישור, שפרסם זאב בן-חיים.<sup>40</sup> קטעים אלו הם על פי כתב יד שהיה קניינה של אירנה גרבל ז"ל,<sup>41</sup> והיום נמצא במחלקת כתבי היד שבספרייה הלאומית בירושלים: גיליון אחד בעניין חלקי הדיבור, גיליון שני בעניין המילית ב', גיליון שלישי בעניין המילית "אם".<sup>42</sup>

את שמו המלא של חכם זה, אבו סעיד בן אבי אלחוסין בן אבי סעיד. כינויו הרבים מעידים עליו כי היה איש מעלה: אלשיח' (הזקן, כינוי כבוד לאיש מלומד או נכבד); שיח' אלמשאח' (זקן הזקנים); אלסריר (הישר, תמים הדרך); אלרביץ (הרבץ, תואר שומרונני קדום); סריר אלדין (תמים הדת); אלעאלם (היודע, החכם); אלפאצ'ל (המעולה, רב החסדים); אלעאמל (הפועל [צדק]); אלקרה (המופת); אלזאהד (הסגפן, הפרוש). ראו עוד שחאדה, אב חסדה.

- 34 ראו בן-חיים, עואנ"ש ג, עמ' 17. וראו לעיל הערות 7, 8.
- 35 ראו לעיל הערה 12. שחאדה הראה שם שהנוסח הקדום של התרגום הערבי מיוחס לאבו אלחסן אלצורי אב חסדה.
- 36 غزال = צבי; בארמית: טביה.
- 37 בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' מט-נ; שם, ג, ספר שני, עמ' 20; טל, טביה.
- 38 בן-חיים, עואנ"ש, ג, ספר שני, עמ' 12-15; פלורנטין.
- 39 בן-חיים, עואנ"ש, ג, ספר שני, עמ' 17-18.
- 40 בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' 286-293.
- 41 ראו שם, עמ' צב.
- 42 בגיליון הראשון והשני 14 שורות, רובן כתובות עד מחצית השורה. בגיליון השלישי 19 שורות. ארגון השורות הוא משל בן-חיים ולא כפי שהן במקור.

"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

נוסף על הגיליונות הנ"ל שפרסם בן־חיים, והם מעט מזועיר מהחיבור, נמצאים ברשותי תצלומים של תשעה כתבי יד, ואחלקם לשלוש קבוצות על פי שיוכם:

1. שניים הם קניינה של ספריית בן־צבי בירושלים.
2. שלושה כתבי יד שמורים בספריות בחו"ל: בספריית אוניברסיטת ברלין בגרמניה; בספרייה העברית של Hebrew Union College בסינסינטי שבארצות הברית; בספרייה של אוניברסיטת מנצ'סטר באנגליה.
3. ארבעה כתבי יד שמורים באוספים פרטיים של משפחות שומרוניות בחולון ובשכם.

המאפיין את כתבי היד האלה הוא שפת החיבור – ערבית בינונית.<sup>43</sup> כן ניכרים בו מאפייני הערבית היהודית, המשתקפים גם בכתיבת הסופרים השומרונים. להלן תיאור כתבי היד.<sup>44</sup>

#### 4.1 הקבוצה הראשונה

##### כ"י א

כ"י 7071 בספריית בן־צבי בירושלים. כריכה קשה כחולה, גב בד בצבע חום. כתב היד כולל 236 עמודים. הוא כתוב בערבית שומרונית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרוניות ובצבע אדום. הסרים בו עמודים 5–6, 103, 122. מעמ' 151 עד 156 יש בלבול בסדר העמודים והם באים כדלקמן: 151, 154, 155, 152, 153, 156. המעתיק הוא אבו אלחסן אבן יעקוב אבן הרון אבן סלאמה אבן ע'זאל הכהן הלוי. שנת ההעתקה היא 1357 להג'רה (1938).

##### כ"י ב

כ"י 7009 בספריית בן־צבי בירושלים. כריכה קשה אדומה. כתב היד כולל 150 עמודים. יש אי־דיוקים במספרי העמודים במקומות מסוימים, כגון 63, 65. 18

43 ראו לעיל הערה 4. על פי הגדרתו הנ"ל של בלאו דומני שנכון לכנות את הערבית של השומרונים "ערבית שומרונית", כיוון שיש הבדלים בינה ובין הערבית היהודית, כפי שיש הבדלים בין הארמית היהודית לארמית השומרונית. נושא זה טרם נחקר במידה מספקת וראוי לייחד לו מחקר מעמיק.

44 לא ציינתי פרטים טכניים, כגון אורכו ורוחבו של העמוד והיקף השטח הכתוב בו וכיוצא באלה, משום שרוב כתבי היד המתוארים כאן נמצאים אצלי בתצלומים בלבד.

שורות בכל עמוד. כתוב בערבית שומרונית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרוניות ובצבע אדום. חסרים עמודים, למשל עמ' 3-4, 59, 68, 80-81. המעתיק הוא פואד אבן מְנִיר אבן עבדאללה אבן מְרַג'אן אבן סלאמה אבן מְרַג'אן אבן עבד אללטיף אלדנפי. תאריך ההעתקה הוא 10 בדצמבר 1952.

#### 4.2 הקבוצה השנייה

כ"י ח

כ"י Ms. 731 אשר באוניברסיטת ברלין (Universität Berlin). מספרו במכון ללימודי המזרח התיכון, שפות שמיות וערבית הוא 71-5121. כתב היד מחזיק 171 עמודים. חסרים העמודים 4-10, 69 (מרביתו), 77 (בחלקו), 91 (בחלקו). יש אי־דיוקים במספרי העמודים, למשל אין מספר 11. 19 שורות בכל עמוד. כתוב בערבית שומרונית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרוניות. המעתיק הוא חסן אבן פרוג' אבן יעקוב אבן אסמאעיל אבן צאלח אבן סמור אלצבאחי אלאסראא'ילי. שנת ההעתקה 1332 להג'רה (1914).

כ"י ט

כ"י Ms. 4 אשר ב־Hebrew Union College Klau Library Samarita. היקפו 183 עמודים. חסרים העמודים 4-11, 79, 87 (בחלקו), 88, 100. נכתב בידי שני מעתיקים, לכן יש עמודים שבהם 22 שורות ועמודים שבהם 12-15 שורות. כתוב בערבית שומרונית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרוניות. המעתיק הוא אפרים בן סלאמה בן מורג'אן בן לטיף בן יעקוב בן מורג'אן בן אברהים. שנת ההעתקה היא 1318 להג'רה (1901). בעמ' 181-183 הוסיף המעתיק שתי איגרות משלו בנושא הירושה.

כ"י י

כ"י Ms. Sam 27 בספריית אוניברסיטת מנצ'סטר באנגליה. מחזיק 217 עמודים. מתחיל בעמ' 9. חסרים עמודים 84, 98, 117. 16-17 שורות בכל עמוד. כתוב בערבית שומרונית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרוניות. המעתיק הוא אפרים בן סלאמה בן מורג'אן בן לטיף בן יעקוב

"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיש אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

בן מורג'אן בן אברהים דנפי. שנת ההעתקה היא 1324 להג'רה (1904). מעתיק כתב יד זה הוא מעתיק כ"י ט לעיל (אולם שם לא צוין "דנפי").

### 4.3 הקבוצה השלישית

כ"י ר

כתב היד הוא קניינו של נמר זכי צדקה והוא בא לו בירושה מאביו.<sup>45</sup> לכאורה היקפו 248 עמודים, אך יש אידיויקים במספרי העמודים: במקום עמ' 218 נכתב בטעות 229. לפיכך כתב היד מכיל למעשה רק 238 עמודים. חסרים עמודים 4 (משורה 5)–12, 93 (משורה 5)–94, 107 (משורה 7)–109, 127 (מהסוף)–129 (בתחילה). 14–18 שורות בכל עמוד. כתוב בערבית שומרונית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרוניות. המעתיק הוא נמר בן סלאמה בן אסמאעיל בן צאלח צדקה אלצבאחי אלסראא'לי. שנת ההעתקה 1331 להג'רה (1913).

כ"י כ

כתב יד פרטי ברשות משפחת הכהן לוי בן אבישע. כתב היד מחזיק 112 עמודים. חסרים עמודים 2 (סוף העמוד)–3, 43 (מחצית העמוד השנייה), 50, 23 שורות בכל עמוד. כתוב בערבית שומרונית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרוניות. המעתיק הוא נאג'י אבן ח'צ'ר אבן אסחק אבן סלאמה אבן ע'זאל אבן אסחק אבן אברהים אלכאהן. שנת ההעתקה 1330 להג'רה (1912).

כ"י ל

כתב יד פרטי בידי שלושה אחים למשפחת צדקה בחולון – רצון, מאג'ד וסמיה. היקפו 144 עמודים. חסרים עמודים 3 (משורה 4), 6, 58 (מאמצעו)–60, 68 (מאמצעו)–70, 81 (מאמצעו)–82. 20–22 שורות בכל עמוד. כתוב בערבית שומרונית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרוניות. המעתיק הוא נעים בן סעיד צאלח צדקה. שנת ההעתקה 1940.

45 ב'חיים כינה אותו נ ותיארו בעואנ"ש, א, עמ' קג-קד.

## כ"י ז

כתב יד פרטי בידי הכהן הגדול אלעזר בן צדקה בן יצחק משכם. לא צוין שם המעתיק ואף לא שנת ההעתקה. כתוב בערבית שומרנית בינונית. הציטוטים מן התורה ומן הפיוטים כתובים בעברית באותיות שומרניות. לעיתים יש בציטוטים מילים עבריות באותיות ערביות, כגון: *مطر, سدم وعمره*. מעל כל מילה עברית הכתובה באות ערבית מתוח קו. נכתב בידי שני מעתיקים. חסרים עמודים, לפחות ממחצית עמ' 3 (לא מוספר) עד עמ' 7. העתקה משובשת מאוד.

כל כתבי היד האלה – משלוש הקבוצות – הועתקו ככל הנראה ממקור משותף אחד. ראיה לכך היא שבכולם חסרים אותם 3-4 עמודים; עמודים נוספים חסרונם אינו אחיד בכל כתבי היד אך מדובר באותם הקשרים. כמעט בכולם ישנה תופעה של דילוג על שורות מחמת הרומות.

## 4.4 השיקולים בבחירת כתבי היד בהדרה

כל כתבי היד שמניתי העתקתם חדשה יחסית, ועל כן היה עליי להכריע איזה מהם ייקבע בפנים המהדרה הביקורתית שאכין. החלטתי לקבוע את כ"י א בפנים הטקסט בשל שלמותו ובהירותו. אומנם גם מכתב היד הזה עולים קשיי העתקה רבים, אך היקפם קטן מאלה שבכתבי היד האחרים. לאחר קביעת הטקסט וניפוי אתרגם אותו לעברית חדשה. אבחן שיטתית את כל הנושאים הנדונים בו בהשוואה לחיבורי מלומדים שומרנים בני דורו של המחבר ובני הדורות שלפניו. אעמוד על מידת החדשנות שלו ואשווה את תיאוריו לאלה של מלומדים רבניים, קראים וערבים – כל קבוצה במידת הצורך.

## 5. דיוני הלשון בחיבור שרח אם בחקזות

אציג כאן דוגמאות אחדות מענפי הלשון הנדונים בחיבור:<sup>46</sup>

5.1 סוגיה בתורת ההגה: המילה שבע – הגיות שונות ופירושיהן לדברי המחבר, המילה שבע נהגית בשלושה אופנים, ולכל הגייה משמעות לעצמה. כדרך ההגייה השומרנית, אין הוא מבדיל בין ש לש;<sup>47</sup> הברלי ההגייה

46 כל הדוגמאות להלן הן על פי כ"י א.

47 על ביטול ההבחנה בין ההגאים האלה ראו בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 23-24, סעיפים 1.1.6-1.

"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיס אלדן אבו אלפרג' בן אלכת'אר

שבהם הוא דן הם תוצאת שלושת סוגי ההגייה של תנועת הפתח בפי השומרונים. אקרים אפוא ואביא את תיאור הגייתו של פתח זה. שלושת סימני התנועות הנכללים בשם "פתח" מייצגים: (1) תנועת e – פתח הקריאה; <sup>48</sup>(2) תנועת a – פתח הרמיזה; (3) תנועת a בצירוף עי"ן מקדמת, כלומר a – פתח האחוה. <sup>49</sup>להלן תיאור משמעויותיה השונות של המילה שבע על פי המחבר:

• *إذا فتحت الشين منها فتحت نداء، وفتحت العين منها فتحة ايما [šēbā]<sup>50</sup> كانت كفوًا وكفاية، لقوله: سבע על חטאותיכם, ומנח קולה: ויקרא אתה שבעה וקולה: קרובה שנת השבעה [נוסח המסורה (להלן נ"מ) קרבה שנת השבעה]*

ותרגומו: כשהאות שי"ן בה [במילה שבע] מנוקדת בפתח הקריאה והעי"ן בפתח הרמיזה, משמעותה "ראוי וכשר", כאומרו: "שבע על חטאותיכם" (ויקרא כו, יח), וממנו מאמרו: "ויקרא אתה שבעה" (בראשית כו, לג), ומאמרו: "קרובה שנת השבעה" (דברים טו, ט) [נ"מ קרבה שנת השבעה].

• *وإذا فتحت العين فتحة اخاء، وفتحت الشين فتحة ايما, [šābal] كانت سبعة في العدد، وقيل تفيد التاكيد مثل قوله: ولمך שבעים ושבעה.*

ותרגומו: כשהעי"ן מנוקדת בפתח האחוה והשי"ן בפתח הרמיזה, משמעות השבע בספירה. יש אומרים שהיא משמשת להדגשה, כאומרו: "ולמך שבעים ושבעה" (בראשית ד, כד).

• *وإذا فتحت كل من الشين والعين فتحة اخاء, [wšābal] كانت الشبع، لقوله: ואכל ושבע وبعض يقول هذه اللفظة المركبة من هذه الثلاثة احرف يعبر بها عن القسامة، لقوله: ובשמו תשבע.*

ותרגומו: כשינוקדו השי"ן והעי"ן בפתח האחוה, משמעותה "השובע".

1.1.6.1. בן-חיים אף ייחד מאמר לתנועות של העברית השומרונית, ובעיקר דן בשלושת הפתחים ובסימנים הגרפיים המשמשים בקרב העדה השומרונית; ראו בן-חיים, ניקוד. כן ראו דבריו בעוונ"ש, ה, עמ' 29-36.

48 מעניין שהשם פתח לתנועת e שימש גם מדקדקים רבניים מסוימים, אשר כינו את הסגול פתח (קטן); ראו ותד וסיון, עמ' 378-379.

49 בן-חיים, ניקוד, עמ' 220.

50 התעתיק בדוגמה זו ובכל הדוגמאות הבאות הוא על פי בן-חיים, עוונ"ש, ד.

כאומרו: "ואכל ושבע" (דברים לא, כ). יש אומרים שמילה זו, המורכבת משלוש האותיות האלה, מביעים בה שבועה, כאומרו: "ובשמו תשבע" (שם ו, יג).

(עמ' 206-207)

בטבלה הבאה וברברים שאחריה אערוך השוואה בין תפיסת המילה שבע ברברי המחבר ובין תפיסתה בתרגום הערבי השומרוני, במילונים שומרוניים ובתפסיר רס"ג:

| המילה | מראה המקום    | המחבר | תרגום אב חסדה <sup>51</sup> | תרגום אבו סעיד <sup>52</sup> | התרגום הערבי השומרוני המושתת על תפסיר רס"ג | רס"ג <sup>53</sup> |
|-------|---------------|-------|-----------------------------|------------------------------|--|--------------------|
| שבע   | ויקרא כו, יח  | כפוא  | כפוא                        | כפוא                         | בסבעה                                      | סבעא               |
| שבעה  | בראשית כו, לג | כפאיה | כפאיה                       | כפאיה                        | סאבעה                                      | סבעה               |
| שבע   | דברים טו, ט   | כפאיה | الشبع                       | السابعه                      | אלסאבעה                                    | אלסאבעה            |
| שבע   | בראשית ד, כד  | סבעה  | سبعه                        | اخرى                         | אח(ג/1)ר <sup>54</sup>                     | אכת'ד              |
| שבע   | דברים לא, כ   | الشبع | يشبع                        | شبع                          | يشبعون                                     | ישבע               |

- 51 אבו חסדה הצורי, אליו מיוחס התרגום הקדום של התורה השומרונית לערבית; ראו שחארה, תרגום; הנ"ל, התרגום הערבי.
- 52 אבו סעיד, אליו מיוחס התרגום הערבי לתורה השומרונית, ראו שחארה, תרגום; הנ"ל, התרגום הערבי.
- 53 ראו תפסיר רס"ג.
- 54 בבדיקה שברקתי בכתב היד גופו, על פי כ"י J (בסימונו של אברהם של; ראו טל, התרגום השומרוני), נראה בבירור שהאות היא ג ולא ח. כ"י J הוא כתב היד השמור במוזאון הבריטי, וסימנו OR 7562. הוא עשוי שלושה טורים מקבילים: עברי, ארמי וערבי – כולם באות שומרונית. הטור הערבי הוא תרגום המושתת על תפסיר רס"ג, והוא אשר שימש מצד למחקרה של תמר צבי. לתיאורו המלא של כתב היד ראו טל, התרגום השומרוני, המבוא, עמ' טו. הגרסה "אחרי ואגרד" משקפת את הביטוי הידוע בערבית, המקביל לביטוי העברי "קל וחומר". דומני שעל פי שיקול דעת זה הביאה תמר צבי את הגרסה בשתי האפשרויות; ראו צבי, עמ' 258. בדיקת התרגום הערבי נוסח אב חסדה מעלה שבכ"י י שלו (בסימונו של חסיב שאחרה; ראו שחארה, התרגום הערבי) מתועדת גרסה "אגרד ואגרד". מכאן ייתכן שהצורה בכתב היד של הגנוס המושתת על תפסיר רס"ג היא "אגרד ואגרד" – מובן כל אחת מהמילים היא "ראוי ביותר".



"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיש אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

מן הטבלה אני למד: בויקרא כו, יח הבין המחבר את משמעות המילה "שבע" כפלו כתרגום הערבי על שני נוסחיו<sup>55</sup> וכמליץ של פינחס הכהן.<sup>56</sup> המליץ התלת- לשוני<sup>57</sup> לא הביא פירוש זה. הוא שונה מרס"ג, שגרס "סבעא". כך הדבר לגבי "שבע" בבראשית כו, לג, שאותה הבין במשמעות כפאיה. בבראשית ד, כד הבנתו שווה לתרגום הערבי נוסח אב חסדה, ושונה מהתרגום הערבי נוסח אבו סעיד, מהתרגום המושתת על תפסיר רס"ג ומתפסיר רס"ג גופו. בדברים לא, כ הבינו כולם באותו האופן. את המילה בדברים טו, ט תפס המחבר במונח "ראוי, כשר"; אב חסדה הבין בהוראת "שובע" (יש גרסאות "שביעית") ואבו סעיד "השביעית" (יש גרסאות "שובע"). רס"ג הבין בהוראת "השביעית". במקרה זה השוואה לתרגום הארמי לנוסח התורה השומרנית,<sup>58</sup> הגורס גם הוא "שבעה", מעלה הברל משמעות בינו ובין תרגום המחבר – הברל מפתיע האומר דרשני.

## 5.2 סוגיה בתחביר: משמעויות המילית ל'

המחבר הסביר את המשמעות של מילת היחס ל' כשהיא מצטרפת למילים או לכינויים. הוא ציין חמישה-עשר משמעים. להלן אציג אותם כסדרם בגוף הספר, בעמ' 207–209 (תרגום בהמשך):

واللام المركبة في الشرع الشريف لها فوايد:  
احدها ان تكون بمعنى الالف واللام للتعريف، مثل قوله: مخرج למחנה،  
وثانيها ان تكون بمعنى الى، مثل قوله: التفאר على لمתי اعثير (208) لך  
ولעبريد،  
وتالثها ان تكون بمعنى الباء، مثل قوله: לעيني كل העם אל הר סיני،  
ورابعها ان تكون بمعنى من مثل قوله: ולא ישמעו לקולך،  
 وخامسها أن تكون على مثل قوله: ويחר لיעקב ويرב בלבן،  
وسادسها ان تكون بمعنى في، مثل قوله: ותעמדנה לפני משה،  
وسابعها أن تكون [חסר כשורה]  
وثامنها ان تكون بمعنى سبب، مثل قوله: לכן אמר הנני נתן לו את בריתי  
שלום,

55 שחאדה, התרגום הערבי.

56 תדר, המליץ, ג, עמ' 863, שורה 98–99.

57 בן-חיים, המליץ, עמ' 603, שורה 232–235.

58 טל, התרגום השומרני.

ותאסעהּ אן תּכּוּן לָאֻם הַתּחְפִּיף, מִתּוֹכָא: וְהֵייתִי לְכֶם לְאֱלֹהִים,  
וְעַשְׂרָהּ אן תּכּוּן בּמִעֲנֵי לָאֻם הַתּוֹכִיד, מִתּוֹכָא: תּשָׂא אֵת שֵׁם ה' אֱלֹהֶיךָ לְשׂוֹא,  
וְתִכּוּן עֵנֵךְ, מִתּוֹכָא: וְיִהְיֶה הַשֶּׁמֶשׁ לְבֹאֵךְ, וְתִכּוּן בּמִעֲנֵי הַבּוֹא, מִתּוֹכָא: בֵּין  
דָּם לְדָם,

וְחַדִּי עֶשְׂרָהּ אן תּפִיד הַאֲזַפָּה לִמָּא יִמְלֵךְ, מִתּוֹכָא: וְיִקַּם שְׂדֵה עַפְרוֹן אֲשֶׁר  
בְּמִכְפִּלָּה וְתַמָּמֵהּ אֵלֵיךְ: לְאַבְרָהָם לְמִקְנָהּ, וְלִמָּא יִסְתַּחֲקֻךְ, מִתּוֹכָא: וְאֵת  
הַמֶּסֶךְ לְשַׁעַר הַחֲצָר,

וְתַנִּי עֶשְׂרָהּ אן תִּדְחַל עַלֵי הַמִּחַאֲבָה לְתַחְסִיבָהּ בְּתוֹכֵהּ הַחֲטָאֵב אֵלֵיךְ, מִתּוֹכָא:  
וְתַאמַר לְאַבְרָהָם גְּרֵשׁ הָאֵמָה, וְתִגִּי מִתּוֹכָא בְּגִיר חֲצוֹר הַמִּחַאֲבָה בֵּל  
יִכּוּן הַקּוֹל מִן אֲבַלְהָהּ, מִתּוֹכָא: וְאֵת הַפְּרָעָה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל,

וְתַלְתֵּי עֶשְׂרָהּ אן תּכּוּן בּמִעֲנֵי לָאֻם הַגְּרֻז, מִתּוֹכָא: וְתַתְּצַב אַחֲוֹתוֹ מִרְחַק  
לְדַעַת וְתַחַת לְדַעַתוֹ מִהּ יַעֲשׂוּ וְתַחַת יַעֲשׂוּ לּוֹ,

וְרַבִּעַ עֶשְׂרָהּ אן תּכּוּן בּמִעֲנֵי לָאֻם הַתְּעִיל, וְהֵי וְאֵן כָּאֵת הֵי וְלָאֻם הַגְּרֻז  
וְאֲחַדְהָ לְכַתְּבָהּ זְכָרוֹהָ חֲסִימִין תְּבַעְנָהּמּוּ בְּזֵלְךָ, פִּאֲנֵהּמּוּ יִקְוֹלוּן בְּזֵלְךָ תְּפִסִּירְהֶם תָּרָה  
לָאֻם הַגְּרֻז וְתָרָה לָאֻם הַתְּעִיל, מִתּוֹכָא: כִּי לְמַחֲזֵה שְׁלַחְנֵי אֱלֹהִים לְפָנֶיכֶם וְתַמָּמֵהּ  
אֵלֵיךְ: לְשֵׁם לְכֶם שְׂאֵרוֹת בְּאַרְצְךָ וְלַחַיּוֹת<sup>59</sup> לְכֶם לְפַלִּיטָה גְדֻלָּה (בְּרַאשִׁית  
מִהּ, זְנוֹסַח שׁוֹמְרוֹן),

וְחַמֶּסַּס עֶשְׂרָהּ אן תּכּוּן בּמִעֲנֵי וְקֵת, מִתּוֹכָא: לְעַת תְּמוֹט רְגֵלְכֶם.

תַּרְגוּמוֹ: לְלִמְ"ד הַמְצַטְרֵפֵת [לְתַחֲלִילַת הַמִּילִים] יֵשׁ בְּתוֹרָהּ הַקְּדוּשָׁה מִשְׁמַעוּיּוֹת  
(שׁוֹנוֹת):<sup>60</sup>

59 על פי נוסח התורה השומרנית שפרסם טל הגרסה היא "ולאחיות"; ראו טל, תורה. זה גם נוסח המסורה.

60 המילונים העבריים מציינים כמה משמעויות למילת היחס ל' על פי תקופותיה של העברית. למשל, אבן שושן (מילון) הביא שמונה משמעים: אל, לזמן מסוים, למטרה מסוימת, לקניין, ביחס הפעול=את, על אודות, לפי, להטעמת הפעולה: להם, לו, ועוד. אבן שושן (קונקורדנציה) הביא תשעה משמעים. על הקודמים הוסיף תוצאה של פעולה. קרדי הציג שני משמעים עיקריים: א. מילת חיזוק להבלטת הנשוא הפועלי; ב. מילת יחס המציינת שישה משמעים, כפי שצוינו לעיל. בן־יהודה ציין שלושה עשר משמעים, אחד מהם בא מהארמית. במילונים מימיה הביניים, כגון ספר השורשים, לא צוינה ל' ומשמעיה בפתח האות ל'. לעומתו אלפאסי ציין בכתאב ג'אמע אלאלפאט' חמישה משמעים: ל במקום מ; ל במובן ען (=על); ל במובן ענדר (=אצל); ל במובן פצאחה (=צחות לשון); ל לפיאור באמצע המילה; ראו כתאב ג'אמע אלאלפאט', ב, עמ' 141-143. גם מנחם בן סרוק ציין כמה משמעים למילת ל'; ראו מירסקי,

"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

האחת במשמעות אל"ף ולמ"ד לידוע, כאומרו: "מחוץ למחנה" (שמות כט, יד) = מחוץ המחנה.

השנייה במשמעות אל, כאומרו: "התפאר עלי למתי אעתיר לך ולעבדיך" (שם ה, ה).

השלישית במשמעות ב', כאומרו: "לעיני כל העם אל הר סיני" (שם יט, יא). הרביעית במשמעות "מן", כאומרו: "ולא ישמעו לקולך" (שם ד, ט) החמישית במשמעות "על", כאומרו: "ויחר ליעקב וירב בלבן" (בראשית לא, לו).

השישית במשמעות ב', כאומרו: "ותעמדנה לפני משה" (במדבר כז, ב) השביעית... [חסר כשורה].

השמינית במשמעות סיבה, כאומרו: "לכן אמר הנני נתן לו את בריתי שלום" (שם כה, יב).

התשיעית במשמעות "למ"ד ההקלה" כאומרו: "והייתי לכם לאלהים" (שמות ו, ז).

העשירית במשמעות "למ"ד ההדגשה", כאומרו: "תשא את שם ה' אלהיך לשוא" (שם כ, ז); במשמעות "עת/כאשר", כאומרו: "ויהי השמש לבוא" (בראשית טו, יב); ובמשמעות ו', כאומרו: "בין דם לדם" (דברים יז, ח).

האחת-עשרה במשמעות השייכות, כאומרו: "ויקם שדה עפרון אשר במכפלה" (בראשית כג, יז) וגו' ועד "לאברהם למקנה" (שם, יח), ולמה שהוא זכאי, כאומרו: "ואת המסך לשער החצר" (שמות לט, מ).

השתים-עשרה שתצטרף לפנייה לנמען כדי לייחד אותו בדיבור אליו, כאומרו: "ותאמר לאברהם גרש את האמה" (בראשית כא, י), וכן כזה בלי נוכחות הנמען ואז הדבר יהיה למענו, כאומרו: "ואמר פרעה לבני ישראל" (שמות יד, ג).

השלוש-עשרה שתהיה במשמעות "למ"ד התכלית/המטרה", כאומרו: "ותצב אחותו מרחק לדעת [תחת לדעה] מה יעשו [תחת יעשה] לו" (שם ב, ד).

---

עמ' 172-174, סעיף 6.1.4. מתברר אפוא שמתן פירושים ומשמעים לשימוש מילות היחס או הקישור היה נהוג בקרב מדרשנים החל בעברית ימי הביניים ועד לעברית החדשה. ההברלים ביניהם הם במספר המשמעים שכל אחד ציין. ההברלים נובעים מסיבות שונות: אובדן משמעה של מילה לאורך ההיסטוריה של הלשון, הרחבת משמעותה של מילה, תפיסה שונה של הטקסט ועוד.

הארבע־עשרה במשמעות "למ"ד הנימוק", אף שהיא ולמ"ד התכלית אחת, אולם הזכירו אותן בשני אופנים<sup>61</sup> ואנו הולכים בעקבותיהם. הם אומרים בפירושם פעם למ"ד התכלית ופעם למ"ד הנימוק. כאומרו: "כי למחיה שלחני אלהים לפניכם" עד "לשים לכם שארות בארץ ולחיות לכם לפליטה גדלה" (בראשית מה, ז, נוסח שומרון).  
 החמש־עשרה במשמעות "עיתוי, זמן" כאומרו יתעלה: "לעת תמוט רגלם" (דברים לב, לה).

### 5.3 סוגיות מילוניות

#### א. גשם - מטר

ولفظة غشם. مرادفة لفظة مטר. لا فرق بينهما. واعلم ان اللمטרیم المذكورة في الشرع الشريف سبعة، ثلاثة رحمة واربعة نقمة. (עמ' 79)

ותרגומו: המילה גשם נרדפת למילה מטר. אין הבדל ביניהן. דע שהמטרים המוזכרים בתורה הנכבדה הם שבעה: שלושה גשמי רחמים וארבעה גשמי נקמה.<sup>62</sup>

#### ב. גשמי רחמים

فالرحمة مثل الممّن وهو الوارد في اوقاته الموجب لنبات الارض وزكاة الغلات, [...] والشريعة الشريفة المقول في كل واحدة لفظة مטר, لقوله: הנני ממטיר לכם לחם מן השמים וקולה יפתח יהוה לך את אוצרו הטוב את השמים לתת את מטר ארצך בעתו ותמאמ, וקולה: יערף כמטר לקחי. (עמ' 79-80)

ותרגומו: הרחמים כמו המן, והוא היורד בעתותיו והמחייב נביטת הארמה וריבוי היבול [...] [כך הוא הדבר] בתורה הקדושה שנאמר בכל היקרות של המילה מטר, כאומרו: "הנני ממטיר לכם לחם מן השמים" (שמות טז, ד), ואומרו: "יפתח יהוה לך את אוצרו הטוב את השמים לתת את מטר ארצך בעתו" (דברים כח, יב), ואומרו: "יערף כמטר לקחי" (שם לב, ב).

61 ראו פרידמן, עמ' 814.

62 גם מילוני המקרא ציינו שני סוגי גשמים - גשמי ברכה וגשמי זעף, ראו למשל קרדי, עמ'

168 גשם; עמ' 606 מטר.

"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיס אלדן אבו אלפרג' בן אלכת'אר

### ג. גשמי נקמה

فاما الاربعة النعمة فاحدهم: مטר المبول، لقوله تعالى: كي ليמים עוד שבעה אנכי ממטיר על הארץ, ثانيها: مטר سدم ועמרה, لقوله: ויהוה המטיר על סדם ועל עמרה גפרית ואש מאת יהוה, ثالثها مطر عقوبة المصريين, لقوله: ويمטר יהוה ברד על ארץ מצרים, ورابعها مطر الوعيد, لقوله: יתן יהוה את מטר ארצך אפק ואפר [נ"מ אבק ועפר] מן השמים. (עמ' 79)

ותרגומו: ואלו הארבעה שהם נקמה. אחד מהם מטר המבול, כאומרו יתעלה: "כי לימים עוד שבעה אנכי ממטיר על הארץ" (בראשית ז, ד), השני מטר סדם ועמרה, כאומרו: "ויהוה המטיר על סדם ועל עמרה גפרית ואש מאת יהוה" (שם יט, כד), השלישי מטר עונש המצרים, כאומרו: "וימטר יהוה ברד על ארץ מצרים" (שמות ט, כג), והרביעי הוא מטר האיום/האזהרה כאומרו: "יתן יהוה את מטר ארצך אפק ואפר [נ"מ אבק ועפר] מן השמים" (דברים כח, כד).

המחבר דן כאן במשמעותה ההקשרית של המילה מטר כ"נקמה" בהיקריות מסוימות. ביאור זה עולה גם מן התרגום הערבי לתורה השומרונית. משמעות הנקמה רשומה גם במילונים של עברית ימי הביניים<sup>63</sup> ובמילוני העברית החדשה.<sup>64</sup> גם בקוראן המילה מטר עשויה לשאת הוראה שלילית של זעם.<sup>65</sup>

### ד. זרע = צאצאים, גרעינים, זריעה

وزرع لفظ مشترك يقال على النسل. لقوله تعالى: והקים זרע לאחיד. ويقال على البزر والحَبّ الذي يزرع, لقوله: וכי יפל מנבלתם על זרע אשר יזרע. ويقال على الزرع, لقوله: עד כל ימי הארץ זרע וקציר, وهو المراد بها هاهنا. (עמ' 202-203)

ותרגומו: וזרע היא מילה משותפת (פוליסמית), הנאמרת על הצאצאים כאומרו יתעלה: "והקים זרע לאחיד" [wīqəṁ zēra=] (בראשית לח, ח). היא נאמרת לציין את הגרעינים הנזרעים, כאומרו: "וכי יפל מנבלתם על זרע זרע

63 ראו למשל ספר השורשים, עמ' 137-138.

64 ראו למשל, אבניאון, א, עמ' 422.

65 ראו לסאן אלערב, 5, עמ' 178, שם צוין שהמטר יכול להיות מטר של ברכה או של זעם, וכשהוא מטר של זעם הוא יהיה במובן של אבנים, כגון קוראן, סורת אלנסא, 102.

אשר יזרע" [wkī yibbāl minnēbeltimma 'al zēra zēra ēšār yizzārā=] (נוסח שומרון, ויקרא יא, לו). היא נאמרת לציין את הזריעה, כאומר: "עד כל ימי ארץ זרע וקציר" [zēra wqāṣar=] (נוסח שומרון, בראשית ח, כב).

בדוגמה זו הדגים המחבר את סוגיית ריבוי המשמעים, הפוליסימיה, שהעסיקה בתקופתו – וגם לפני תקופתו – את המדקדקים הערבים והיהודים. היו אף שחיברו מילונים על לفظ مشترك (מילה רב־משמעית). נראה שהמחבר נזקק לעניין משני טעמים: האחד, היעדר ניקוד בכתבתם של בני העדה השומרנית. הם הסתמכו על מסורת ההגייה שבעל־פה. השני, ככל הנראה השפעת המדקדקים הערבים, שחיברו באותה תקופה מילונים (או שמא גלוסריום)<sup>66</sup> בנושא זה כדי לבאר מילים בקוראן.

## 6. סיכום

במאמר זה סקרתי בקצרה את החיבור "שרח אם בחקותי" מאת החכם נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר, שחי ככל הנראה במאה ה־13. תיארתי וסיווגתי את כתיבי היד העומדים לרשותי. בחנתי בקצרה את הסוגיות הכלולות בו והראיתי שאין הוא מתמקד רק בפרשת "אם בחקותי", אלא דן בסוגיות נוספות בהלכה השומרנית ואגב כך גם בסוגיות מתחום הבלשנות.

הבאתי לדוגמה כמה מסוגיות הלשון הנדונות בחיבור זה. הראיתי כי לעיתים לצורך בירור משמעותה של מילה הביא המחבר תיאור מילולי של הברלי התנועות

66 בתרבות הערבית חוברו מונוגרפיות שמטרתן לשמר את ההגייה הנכונה ואת ההבנה המדויקת של הקוראן. חיבורים אלה ידועים בשמות المشترك اللفظי [=מילים פוליסימיות], الأشباه والنظائر [=המילים הדומות] וכן الأضداد [=הניגודים]. לא תמיד התמקדו חיבורים אלה רק בטקסט הקוראן, הם הביאו אסמכתות מן הקוראן וגם בתי שיר. להלן כמה מונוגרפיות בנושא זה: 1. אבי العباس المبرد (מת בערך 285 להגירה/ 898) חיבר את كتاب ما اتفق لفظه واختلف معناه من القرآن المجيد [=מילים מהקוראן המפואר שהן דומות הגייה ושונות משמעות], הוציאו לאור محمد رضوان الداية, דמשק 1992. 2. ابن الشجري, ابي السعادات هبة الله بن علي بن محمد بن علي الحسني (מת בשנת 542 להגירה, 1148) חיבר את ما اتفق لفظه واختلف معناه [=מילים דומות הגייה ושונות משמעות], הוציאו לאור احمد حسن بسج, בירות 1996. 3. الدقيقي سليمان بن بنين النحوي (מת בשנת 614 להגירה, 1218) חיבר את اتفاق المياني وافتراق المعاني [משקלים (=משקלי מילים) דומים ומשמעויות שונות]. הוא כלל בו פרק שלם על מילים דומות הגייה ושונות משמעות. הוציאו לאור يحيى عبد الرؤوف جبر, עמאן 1985. 4. ثلاثة كتب في – الأضداد – الأصمعي وللصغستاني ولابن السكيت [=שלושה ספרים על הניגודים לאלאצמעי, לאלסג'סתאני ולאבן אלסכית], ההריר اوغت هغنز, בירות 1912.

"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

בין מילים דומות בהתאם למשמעותן בהקשר מסוים. לדעתי, תיאור זה היה נחוץ כיוון שהניקוד לא הגיע אצל השומרונים לרמת פיתוח גבוהה כמו זו שאליה הגיע בהתפתחות הרקדוק בקרב היהודים הרבניים ובקרב הערבים. השוויתי את התיאור שלו לזה של חכמים שומרונים וחכמים רבניים וקראים ומצאתי שבקווים מסוימים הוא דומה להם; מתברר אפוא שהמחבר לא היה מנותק מסביבתו. אגב הסבריו התבסס המחבר על פסוקים מהתורה השומרנית ומהפיוטים השומרניים. העמדת מהדורה ביקורתית תסייע לחשוף מידע על פיוטים שלא היו מוכרים במחקר עד כה ואולי יימצאו גם חילופי נוסחים בתורה השומרנית. נמצא כי חשיבות רבה יש בהעמדת טקסט מנופה של חיבור זה, פרי עטו של אחד החכמים, המלומדים והמשכילים של העדה השומרנית. ליבון סוגיות הלשון, הפרשנות וההלכה השזורות בגוף הטקסט יתרום לחקר הספרות הערבית השומרנית ולחקר הספרות הרבנית והקראית בימי הביניים.

## ביבליוגרפיה

- אבן שושן, מילון = אברהם אבן שושן, המילון החדש, א-ג, ירושלים תשל"ז
- אבן שושן, קונקורדנציה = -, קונקורדנציה חדשה לתורה נביאים וכתובים, ירושלים תשמ"ח
- אבניאון = איתן אבניאון, מילון ספיר: מילון עברי-עברי אנציקלופדי בשיטת ההווה, תל אביב תשנ"ט
- אצביעה = ابن ابي اصبيعة موفق الدين، عيون الانباء في طبقات الأطباء، شرح وتحقيق نزار رضا، بيروت 1965
- בלאו = יהושע בלאו, בלשנות ערבית, ירושלים תשע"ז
- בן־חיים, המליץ = -, "המליץ: המילון התלת־לשוני", הנ"ל, עואנ"ש, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 440-616
- בן־חיים, ניקוד = -, "הניקוד השומרוני, בייחוד שלושת הפתחים שבו", תרביץ כ (תש"ט), עמ' 215-224
- בן־חיים, עואנ"ש = זאב בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז
- בן־חיים, תיבת מרקה = -, תיבת מרקה: והיא אסופת מדרשים שומרוניים, ירושלים תשמ"ח
- בן־יהודה = אליעזר בן־יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה: מהדורה עממית מיוחדת, א-טז, תל אביב 1948-1959
- בן עוזי = יעקב בן עוזי, "קדמוני השומרונים וחברי החכמים בלשון הערבית", כנסת 4 (תרצ"ט), עמ' 321-327
- בן־צבי = יצחק בן־צבי, ספר השומרונים, תל אביב תרצ"ה
- גיל = משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א: עיונים היסטוריים, תל אביב תשמ"ג
- הלקין = אברהם שלמה הלקין, "תרי"ג מצוות אצל השומרונים", שמואל לוינגר, אלכסנדר שייבר ויוסף שומוג'י (עורכים), ספר זכרון לכבוד פרופ' יצחק יהודה גולדציהר, ירושלים תשי"ח, ב, עמ' 86-100
- ויגלט = Frank Weigelt, *Der Genesiskommentar des Samaritaners Šadaqa b. Munağgā (gest. Nach 1223): Einleitung, Übersetzung, Anmerkungen zu Gen 1-3*, PhD dissertation, Universität of Bergen 2015



"שרח אם בחקותי" לשמש אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר

Gerhard Wedel, *Kitāb at-Ṭabbāḥ, des Samaritaners Abū l-Ḥasan aṣ-Ṣūrī: Kritische Edition und Kommentierte Übersetzung des Ersten Teils*,  
Berlin 1987

ותר, המליץ = עלי ותר, ה"מליץ" – המילון המיוחס לפינחס הכהן בן יוסף הרבן (בן המאה  
ה'14), א-ד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 1999

ותר, כתבי = -, "כתבי השומרונים בלשון ערבית", א. ב. חדשות השומרונים 1980-81  
(2007), עמ' 10-19

ותר, מחבר = -, "מיהו מחבר 'המליץ' – המילון העברי (שומרוני)-ערבי?", תעודה טז  
(תשס"א), עמ' 477-490

ותר וסיון = עלי ותר ודניאל סיון, שלושת חיבורי הרקדוק של ר' יהודה חיוג' במקורם  
הערבי ובתרגומם לעברית חדשה, באר שבע תשע"ב

חאג'י = Nihad Hasan Haji, *Kitab al-Tawtiya fi nahu al-luga al-ibraniyya as-Samiriyya de Abu Ishaq Ibrahim b. Farag b. Marut as-Samiri: Introducción*,  
*Estudio Y Edición*, PhD dissertation, Universidad de Granada 2013

טל, התרגום השומרוני = אברהם טל, התרגום השומרוני לתורה: מהדורה ביקורתית, א-ג,  
תל-אביב תש"ם-תשמ"ב

טל, נפיס = Alan D. Crown, Reinhard Pummer and Abraham Tal, "Nafis ad-Dīn",  
*A Companion to Samaritan Studies*, Tübingen 1993, p. 164

טל, טביה = Alan D. Crown, Reinhard Pummer and Abraham Tal, "Ṭabya ibn Dartā",  
*A Companion to Samaritan Studies*, Tübingen 1993, p. 223

טל, תורה = -, המישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, תל אביב תשנ"ד

כתאב ג'אמע אלאלפאט' = דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', מהדורת  
זלמן לייב סקוס, א: ניו הייבן 1936, ב: ניו הייבן 1945

ליונשטם, עיונים = -, עיונים בספרות השומרונית ובספרות הקראית, ירושלים תשס"ח  
ליונשטם, תרי"ג = אילה ליונשטם, "לשאלת תרי"ג מצוות אצל השומרונים", תרביץ מא  
(תשל"ב), עמ' 306-312

לסאן אלערב = ابن منظور جمال الدين محمد بن مكرم، لسان العرب، 1-15، بيروت 1994  
מירסקי = הננאל מירסקי, תורת הלשון של מנחם בן סרוק, ירושלים תשע"ח

ספר השרשים = יונה בן ג'נאח, ספר השרשים, תרגם ר' יהודה בן תבון, מהדורת בנימין  
זאב באכער, ברלין תרנ"ו

Moshe Florentin, “Amrām Dāre”, Alan D. Crown, Reinhard Pummer and Abraham Tal, *A Companion to Samaritan Studies*, Tübingen 1993, p. 13

פרידמן = מרכזי עקיבא פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו

Tamar Zewi, *The Samaritan Version of Saadya Gaon's Translation of the Pentateuch: Critical Edition and Study of Ms. BL OR7562 and Related Mss.*, Leiden 2015

קדרי = מנחם צבי קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת גן תשס"ו

Gregor Schwarb, “Vestiges of Qaraite Translation in the Arabic Translation(s) of the Samaritan Pentateuch”, *IHIW: Intellectual History of the Islamicate World* 1 (2013), pp. 115–157

שחאדה, תרגום = חסיב שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים: מבוא למהדורה ביקורתית, א-ג, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1977

שחאדה, מתי תפסה = -, “מתי תפסה הערבית את מקום הארמית השומרנית”, משה בר-אשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 515–528

שחאדה, התרגום הערבי = -, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, א: בראשית, שמות, ירושלים תש"ן; ב: ויקרא, במדבר, דברים, ירושלים תשס"ב

—, “Ab H̱isda”, Alan D. Crown, Reinhard Pummer and Abraham Tal, *A Companion to Samaritan Studies*, Tübingen 1993, pp. 3–4

—, “Abū l-faraġ Munaġġa b. Ṣadaqa b. Gharūb”, Alan D. Crown, Reinhard Pummer and Abraham Tal, *A Companion to Samaritan Studies*, Tübingen 1993, p. 8

שחאדה, צדקה = -, פירוש על ספר בראשית לצדקה בן מונג'א אלחכים, מהדורה אלקטרונית: <http://shomron0.tripod.com/2014/julaug.pdf>

<http://shomron0.tripod.com/2014/novdec.pdf>

<http://shomron0.tripod.com/2015/mayjune.pdf>

<http://shomron0.tripod.com/2015/julyaugust.pdf>

<http://shomron0.tripod.com/2016/julyaugust.pdf>

תפסיר רס"ג = סעדיה גאון, אלג'א אלאול מן תפסיר אלכתאב ואלרסאיל לרבינו סעדיה גאון בן יוסף אלפיומי, מהדורת יוסף דירנבורג, פאריס תרנ"ג

*Dov Cohen*

SA'ADI HALEVI-ASHKENAZI (SALONIKA,  
1819-1903): AN UPDATED BIOGRAPHY

Sa'adi Halevi-Ashkenazi was a man of many talents who was involved in a wide range of cultural pursuits. A fourth-generation publisher, he transformed his family's printing house into one of the Ottoman Empire's leading establishments and published hundreds of books, in both Hebrew and Ladino. The two long-lasting newspapers—one in Ladino and one in French—that he founded and edited in Salonika ranked among the most important and influential of their kind. His numerous Ladino poems were reprinted repeatedly and were popular even in far-flung Sephardic communities.

Sa'adi Halevi-Ashkenazi was known for his liberal views and was considered to be ahead of his time. His memoir—in and of itself a groundbreaking endeavor in the society in which he lived—serves as a significant primary source for information about Jewish communal life in that era.

Yet, in spite of his prominent position and major contributions, no comprehensive study of his life exists. Furthermore, much of what has been written about him is incomplete, inaccurate, or vague and unclear. This article sets the record straight and presents an updated biography of Sa'adi Halevi, based on a variety of sources and in light of new findings.

*Yaron Ben-Naeh & Noah S. Gerber*

LIBRARIES AND BOOK COLLECTIONS OF OTTOMAN  
JEWS: THE CASE OF LATE OTTOMAN JERUSALEM

This essay deals with the fate of manuscript collections and hoards of Hebrew manuscripts from Ottoman Jerusalem, with a comparative glance at similar cases in other Jewish communities in Islamic lands. For generations Jerusalem had been the final destination for many rabbinic scholars who brought their libraries with them. The numerous *yeshivot* founded in the city enhanced the availability of both manuscript and printed works in Ottoman Jerusalem. Since the 17<sup>th</sup> century Christian Hebraists and European Orientalists purchased Hebrew books in the Ottoman realm. Local regulations against the exodus of Hebrew books from Jerusalem were to no avail in this context. Nor did they carry weight later, when this intellectual commerce began to include both European Jews, as well as some of their brethren in faith from the holy city. The former type was primarily concerned with textual remnants of medieval Rabbinic civilization, preserved mainly in manuscript form but occasionally also in rare printed editions, while the latter combined commercial savvy with a native sense of custodial responsibility. Soon enough local antiquarians were conserving manuscripts—some obsessively so, as much as they were providing Western individuals and institutions with the city's textual treasures. By the dawn of the 20<sup>th</sup> century most of these treasure troves had become obsolete. Heirs of illustrious rabbinical dynasties and *yeshivot* guardians sold the remains of their collections for a pittance. The fall of the Jewish quarter in 1948 sealed the fate of what was left. Local researchers and bibliographers noted this loss belatedly.

**III.**  
**HISTORY AND SOCIETY - PEOPLE AND LIBRARIES**

*Joseph R. Hacker*

PORTUGUESE JEWS IN SALONICA: THE CORRESPONDENCE  
BETWEEN THE BEIT HA-LEVI AND THE IBN-YAḤIA FAMILIES

The descendants of the Beit Ha-Levi and the Ibn-Yaḥia clans, who lived in Salonica after the expulsion from Portugal in 1497, maintained close connections and family ties. Members of both families (the Beit Ha-Levi of Evora and the Ibn-Yaḥia of Lisbon) were rich, aristocratic, highly accomplished and educated people. Several individuals of both clans served as leaders of the Lisbon and the Evora communities in Salonica, during the 16<sup>th</sup> and the 17<sup>th</sup> centuries, together with the Abravanel, the Alatuns and others.

The Hebrew correspondence between members of these families is published in this article from several manuscripts. The letters are from the late 16<sup>th</sup> century to the second decade of the 17<sup>th</sup> century. Each letter is meticulously annotated and its historical and cultural background provided. The letters, written in a highly elegant and affluent style (according to the Hebrew Medieval Iberian literary tradition), present us with a penetrating image of the cultural level and social trend of Hispanic well-to-do intellectuals in the Ottoman Empire.

The article discusses several other issues: a. Compendiums and collections of Hispanic Hebrew letters (Medieval and Early Modern); b. The structure and literary character of the published letters; c. The historical background, as well as the biography and family ties, of the correspondents; d. The hitherto unknown detailed biography of Don Tam Ibn-Yaḥia and his family.

## SUMMARIES

tastes. The text before us was written about four years later, while the denunciation therein is more acute, and sometimes ironic, and touches upon a variety of issues: the forsaking of one's religion, the reduction of parental authority, the change in the status of women, the undermining of a father's role within his family, the manner in which a person's leisure and free time are to be spent, the lack of modesty, and the manner of secular education, among other things.

into the central rabbinic discourse is found in the fact that Kabbalistic considerations started to inform mainstream halakhic rulings in works written before the expulsion. Consequently we may conclude that part of the process that led to the spread of the Kabbalah in the century after the expulsion began already in the fifteenth century, a century that in many ways shaped the Sefardi heritage that the émigrés took with them to their new homes.

*Paltiel Giat*

*PIRḲEI BANĪM—YOREH ḤATA'ĪM* OF RABBI AVRAHAM 'ARUSSI

Avraham 'Arussi (1878–1935) immigrated to Israel in 1923 from Yemen, and is the author of dozens of compositions, as well as of hundreds of poems. Unlike other contemporary artists from among Yemen's new immigrants, those who expressed in their works their solidarity with the Zionist enterprise and its leaders, 'Arussi's literary work reflects a sharp dissent against the way of life in the Land of Israel and against its inhabitants, and attests to the deep remorse that the artist felt with his encounter of the new and modern world. Most of his criticism was levelled against the manifestation of secularism and the way in which the inhabitants of the country would while away their time with the vanities of this life, whereas only a few concerned themselves with social or status issues, turning rather to the Ashkenazi hegemony which then ruled the Land of Israel, and which, in 'Arussi's words, discriminated against the Yemenite immigrants over their ethnic background.

This article will present one of Avraham 'Arussi's most striking works of censure, called *Pirḳei Banīm—Yoreh Ḥata'īm*, styled after the Mishnah, both in its external form and in its linguistic style. In 1994, Yehuda Ratzaby published a work by 'Arussi bearing the same title, although it was shorter and made to suit more refined

culmination of a complex, lengthy, and gradual process in which the Kabbalah developed, took shape, and moved from the esoteric world of the initiated to the general public. We have a relatively great deal of information on the spread of Kabbalah in the new conditions of the sixteenth century. However, did the process occur only after the expulsions from the Iberian peninsula or had it begun before then?

This article discusses the status of the Kabbalah in Jewish society, its dissemination, and its influence on the intellectual and religious world of the Jews of Spain between the persecutions of 1391 and the expulsions at the end of the fifteenth century. From this perspective, the article examines the writings from that period and their role as links in the chain of the development of the Kabbalah among Iberian Jewry and its descendants.

The article discusses works that were written in this period and presents the well-known Kabbalists and their contribution to the dissemination of the Kabbalah. Thus the article refers to how the Kabbalah was studied and the framework of study of the *yeshivot* in which it was taught—by way of examining the information we have and clarifying claims asserted in previous research. An additional aspect of the article discusses the role of Kabbalists in the community and estimates that role to have been an important factor in enabling the spread of the Kabbalah in society.

On the basis of the data presented in the article, it then goes on to address the main issue at hand: the identification of a gradual increase in the status of the Kabbalah over the course of the fifteenth century (notably, nearly all of the evidence we have refers to the Castilian sphere and not to that of Aragon). This increase is expressed in the Kabbalists' activity in the main schools and the presence of major *yeshivot* in which the head of the *yeshiva* inculcated his disciples with esoteric learning. An additional manifestation of the spread of the Kabbalah and its penetration



**II.**  
**LITERATURE**

*Haviva Ishay*

“IT SAYS THAT AND THAT MEANS THAT”:  
THE DEBATE POEMS OF ABRAHAM IBN EZRA

Abraham Ibn Ezra was one of the most important ambassadors of the Golden Age Andalusian heritage. He is considered the fifth major poet of the Spanish-Hebrew Golden Age and a great rebel who sought to save Hebrew poetry from sinking into spiritual and formal epigonism. The last of the great Jewish lyricists of Islamic Spain was the first author of classical secular debate poetry in the Hebrew language.

In pioneering the genre in Hebrew, Abraham Ibn Ezra wrote four classical debate poems. Although debate poetry already existed in Arabic poetry, it lacked any and all expression in the secular works of the Hebrew poets of Andalusia until Ibn Ezra, a discrepancy for which an explanation is due. This article aims to redefine the corpus of Ibn Ezra's debate poems while recognizing their origins: does the genre have a single ancestral source, or did it develop in different places, in different cultures and in different times? We will try to understand why Ibn Ezra was the first poet to write secular Hebrew debate poems: is being “a man of the world” the reason? Is it the period in which he lived?

*Yoel Marciano*

THE STATUS AND DISSEMINATION OF THE KABBALAH IN JEWISH  
SOCIETY IN THE IBERIAN PENINSULA IN THE LATE MIDDLE AGES

“The Golden Age” of the Kabbalah among émigrés from Iberia began in the last decades of the sixteenth century. This was the

syntax (such as the particle “ל”, its meaning and use), and in the field of lexicography (such as the meaning of the words: “גשם”, “מטר” and “ורע”).

*Gilad Shapira*

POETRY AND MIDRASH IN THE INTRODUCTION OF *MIDRASH HAGADOL*: A COMBINATION OF UTTERANCES AS POETIC KEY

The *Midrash Hagadol* (MhG) is a comprehensive book on the Pentateuch and the Scroll of Esther and is attributed to Rabbi David Ha'Adani (c. 1310-1355) of Yemen. MhG begins with an introduction combining two utterances: a midrashic preface disconnected from the bible sequence, and poetry verses. These two utterances are connected by a verse which ends the poem and begins the preface. The discussion of the MhG's introduction attempts to clarify the possibility of perceiving these two utterances as a framework with expositional potential for the entire comprehensive work.

In dealing with the issue of combining the midrashic preface and the poetry, I show how the poetic function of the hermeneutical terminology, the use of thematic concepts as a poetic tool and the author's character are inextricably intertwined. Unlike the conjecture that MhG's introduction is connected to Genesis alone, I propose to view the introduction as an exposition of the MhG as a whole. As an exposition, this introduction demonstrates that MhG is a unique Midrash, based on the combination of poetry that sets themes and midrashic sequences, constructing these themes using the bible verses and literary genres which appear in midrashic discourse.

# SUMMARIES

## I.

### COMMENTARY AND MIDRASH

*Ali Watad*

THE BOOK *SHARḤ ʿIM BIḤUKOTAI* OF NAFĪS AL-DĪN ABŪ  
ʿL-FARAJ IBN AL-KATHĀR (13<sup>TH</sup> CENTURY): TOWARDS  
THE PUBLICATION OF AN ACADEMIC EDITION

The book *Sharḥ ʿim biḥukotai* was composed by Nafis al-Dīn Abū ʿl-Faraj Ibn al-Kathār, also known as “Shams al-ḥukamā” who lived most likely in the late 13<sup>th</sup> century or maybe at the beginning of the 14<sup>th</sup> century. The book is written in Middle Arabic in Arabic characters. The verses from the Torah and the liturgical quotes of the Samaritan poems are written in Samaritan Hebrew characters. The book is found in a number of Samaritan manuscripts and in various libraries in Israel and abroad.

Although the title of the book is *ʿIm biḥukotai*, its content deals with many subjects from various fields, such as linguistics and commentary, as well as fields related to Halakha. As far as linguistics are concerned, the book deals with issues of phonology, morphology, syntax and semantics. In regard to commentary and Halacha, the book addresses issues such as the commentary of the part of the poem of “haʿzINU” (listen), commandments which are required from the believer, wages of commandments and more.

In my article I will discuss the issue of the manuscripts in relation to the publication of an academic edition. I will also present several linguistics issues in the field of phonology (such as pronunciation of the word “שבע” and its meaning), in the field of

CONTENTS

*Yaron Ben-Naeh & Noah S. Gerber*

Libraries and book collections of Ottoman Jews:  
The case of late Ottoman Jerusalem 341

*Dov Cohen*

Sa'adi Halevi-Ashkenazi (Salonika, 1819-1903):  
An updated biography 405

# CONTENTS

|   |     |
|---|-----|
| Foreword  | 7   |
| <b>I. COMMENTARY AND MIDRASH</b>  |     |
| <i>Ali Watad</i>  |     |
| The book <i>Sharḥ ʿim beḥukotai</i> of Nafīs al-Dīn Abū ʿl-Faraj Ibn al-Kathār (13 <sup>th</sup> century): Towards the publication of an academic edition | 13  |
| <i>Gilad Shapira</i>  |     |
| Poetry and Midrash in the Introduction of <i>Midrash HaGadol</i> : A combination of utterances as poetic key  | 37  |
| <b>II. LITERATURE</b>   |     |
| <i>Haviva Ishay</i>   |     |
| “It says that and that means that”: The debate poems of Abraham Ibn Ezra  | 85  |
| <i>Yoel Marciano</i>  |     |
| The status and dissemination of the Kabbalah in Jewish society in the Iberian Peninsula in the Late Middle Ages   | 137 |
| <i>Paltiel Giat</i>   |     |
| <i>Pirḳei Banīm—Yoreh Ḥaṭaʿīm</i> of Rabbi Avraham ʿArussi  | 175 |
| <b>III. HISTORY AND SOCIETY - PEOPLE AND LIBRARIES</b>  |     |
| <i>Joseph R. Hacker</i>   |     |
| Portuguese Jews in Salonica: The correspondence between the Beit Ha-Levi and the Ibn-Yaḥia Families   | 241 |

Editorial Board: Meir M. Bar-Asher, Joseph R. Hacker,  
Aharon Maman, Sarah Stroumsa  
Editor: Nahem Ilan

Published with the support of



The Ministry of Education, Heritage Division



Misgav Yerushalayim

©

All rights reserved

The Ben-Zvi Institute, Jerusalem, 2019

ISSN 0582-3943

Printed in Israel

# SEFUNOT

STUDIES AND SOURCES ON THE HISTORY  
OF JEWISH COMMUNITIES IN THE EAST

New Series

**Volume Eleven (26)**



The Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East

Yad Izhak Ben-Zvi and the Hebrew University of Jerusalem

Jerusalem 2019





**SEFUNOT**

NEW SERIES